

A MODERN EURÓPAI ÁLLAM SZÜLETÉSE ÉS FUNKCIÓ VÁLTÁSAI

PETHŐ SÁNDOR

A tanulmány modern európai állam születésének és funkcióváltásainak problémájával foglalkozik. Elsődleges célja, hogy képet nyújtson a modern államfogalom kialakulásáról, fejlődésének útjairól. A modern állam fogalmát a középkori állam antitéziseként értelmezi. Részletesen tárgyalja a modern államfogalom megszületésének ellentmondásait, a modern állam négy szakaszos fejlődési elméletét, és ennek kritikáját. Kitér az állam és a szuverenitás, illetve az állam és az individuum problémájának összefüggésére. Röviden tárgyalja az állam keletkezéséről szóló elméleteket, és az államfogalom változásának modern kori tendenciáit.

Kulcsszavak: modern állam, középkori állam, a modern állam születése, kettős gyökere, az államcél, az államcél változásai, a modern állam válsága, krizeológiája, a háromszakaszos fejlődés elmélete, Machtstaat, Handelsstaat, Rechtsstaat, nemzeti állam, állam és individuum kapcsolata, szuverenitás, jóléti állam.

*

A modern európai állam születése és funkció váltásai
A modern európai állam fogalma, mint elméleti kihívás
A fogalom meghatározásának nehézségei
Modern állam és a az antik állam
A kialakulás körülményei
A modern állam változatai O. Hintze szerint
A 20. században bekövetkezett változások.
A modern állam fogalmának kiürülése.

*

A modern állam fogalmáról írni ma talán az egyik legnagyobb kihívás, mellyel az államelméleti gondolkodásnak szembeüthet. Írásom talán sokkoló – végkövetkeztetése, hogy a „modern állam” kategóriája elméleti szempontból kiürült. Nem alkalmas arra, hogy vele a minket körülvevő államok életének legtöbb jelenését adekvát módon leírjuk. Az új elméleti terminológia – ha lehetséges még egyáltalán ilyen – azonban csak úgy születhet meg, ha elméleti hagyományunk, jelen esetben a „modern állam” kategória tartalmát kritikailag rekonstruáljuk. A manapság is sokat, és többnyire reflektálatlanul használt kifejezésnek ugyanis komoly történeti múltja van.

A görögöknél, mondja Hegel, a művelt európai szellem otthon van. Bár vallását e szellem távolabbról, a hajdani Római Birodalom keleti provinciáitól kapta, mindaz, ami tudományát, művészetét széppé teszi, közvetlenül, vagy kerülő úton, azaz a rómaiak közvetítésével az antik Görögországból ered.¹ Az állam fogalmával más a helyzet. A görög *polis* fogalma, mint másutt már utaltam rá,² *per definitionem* összekapcsolódott a szakralitással. A modern állam fogalmában ezzel szemben a profanitás, egyenesen a szakszerű működés egyik feltételeként jelenik meg.³ Ez az eltérés, és természetesen a modern államfejlődésre jellemző nemzetállam-problematika hiánya az antikvitásban, látszólag lehetetlenné teszi, hogy a modern állam eredetét történeti értelemben a görög *polis* fogalmára vezessük vissza.

A kérdés azonban mégsem intézhető el ennyivel. Szembe kell néznünk ugyanis egy termékeny paradoxonnal. Azzal a ténnyel, hogy az antikvitáshoz fűződő ellentmondásos viszonyunk, legalábbis a társadalomtudományok egy részében, nem teszi lehetetlenné az arra irányuló kísérleteket, hogy az antik

* A szerző filozófus.

¹ G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Bd. I, Stuttgart, 1959, 187.

² Pethő Sándor, *Arcana imperii*. A sacrum és politicum kapcsolatának történetéhez. Budapest, 2003.

³ A. Giddens, *Sociology*. Oxford, 1993. III.10.

városállamot a modern államra jellemző terminológiával próbáljuk meg leírni. Így lesz Karl Büchnertől kezdve,⁴ Werner Sombarton⁵ át Max Weberig⁶ az antik *polis* önmagában zárt fogyasztói állam (consumption city). Másfelől ezen a módon válik Weber antik fogyasztói és középkori termelői állam (producer city) különbözőségét kimondó tétele az antik városállamról szóló viták paradigmájává.⁷ Az államelmélet esetében azonban sokkal nehezebb helyzetben vagyunk. Elegendő bármelyik görög történetíró munkájába belelapozni ahhoz, hogy lássuk: modern fogalmaink teljes mértékben alkalmatlanok az általuk tárgyalt jelenségek leírására.

Módszertani szempontból ebből két következtetést vonhatunk le. Az egyik az antik *polis*ra, a másik a modern államra vonatkozik. Az első esetben megfontolandó, hogy jogosultan használjuk-e az *állam* fogalmát egy olyan politikai berendezkedés leírására, mely egyáltalán nem ismerte, vagy egészen más értelemben használta az állam fogalmát, mint mi.⁸ A modern állam szempontjából levonható következtetés talán még ennél is leverőbb. Első pillantásra ugyanis úgy tűnik, hogy a „modern állam” fogalma, tartalmi szempontból semmitmondó. Nem szolgál másra, és többre, mint arra, hogy az újkori államot az antik, és a középkori államtól megkülönböztessük. Másképp fogalmazva: az elvont állam fogalomnak csupán egy bizonyos kronológiai skálára vetített egyik szakaszát jelenti, ámde annak tartalmáról semmit sem mond.

Ebben az értelemben a „modern állam” fogalma nem több mint egyfajta ideáltípus, melynek jelentése magától értetődően különbözik, pl. az antik városállam ideáltípusától. Ezen túlmutató tartalmat egyfelől úgy adhatunk neki, ha közelebről határozzuk meg azt, hogy mit értünk az államelmélet szempontjából a modernség fogalmán. Más irányból viszont úgy, ha az államnak ezt a történeti formáját sajátosan rá jellemző funkciói és történeti típusai szerint írjuk le. A „modern állam” meghatározása tehát nem egyszerűen történeti-kronológiai kérdés. Historiográfiai szempontból alighanem akkor járunk el körültekintően, ha modern államnak tekintünk minden olyan államot, ami bármilyen értelemben hatással van a jelenlegi állami berendezkedésére, intézményeire vagy működésére. E tekintetben „modernnek” tekinthetők természetesen olyan államok is, melyek szigorú történeti értelemben már nem léteznek. A probléma ilyen felvetése nem teszi értelmetlenné a modern állam keletkezésének idejére irányuló kérdést.

Másfelől a modernitás meghatározása sem filozófiai, sem pedig sajátosan államelméleti szempontból nem könnyű feladat. A fogalom történetének mégoly vázlatos rekonstrukciója olykor egyenesen azt sugallja, hogy lehetetlen. Az államelmélet tekintetében minden definíció legfeljebb ideiglenes lehet. Érvényessége jelen esetben sem haladja meg az adott tanulmány határait. A meghatározás nehézségei az első pillanatban jól láthatók. A legszembetűnőbb probléma magában a fogalomban rejlik. A modernség fogalma mind a hétköznapi, mind a tudományos nyelvhasználatban több, egymástól eltérő tartalmú jelentést vehet fel. A kontextustól függően éppúgy lehet a korszerűség, mint a felszínesség, sőt, gondoljuk Max Nordau hírhedt *Entartung*-jára - egyenesen az elfajultság szinonimája. További nehézséget jelent, hogy egy önmagában éppen ennyire eltérő használati módokat megengedő fogalom, az *antiquitas* fogalmának ellentettjeként szokás meghatározni. Így tehát az antik/modern ellentétpár az egyes fogalmak éppen érvényes jelentésétől függően éppúgy kifejezheti az régi/új, mint az értékes/értéktelen ellentétét.

A tisztázás lehetőségét ebben az esetben is a filológia, és az összehasonlító államelmélet teremti meg számunkra. Ez utóbbi szerint vizsgálódva az antik és a modern állam közötti lényeges eltérések első pillanatban jól láthatók.⁹ Az antik állam semmilyen formájában nem ismerte el az egyéni szabadságjogok univerzalitását. A késő antikvitás, valószínűleg a legkésőbbi sztoikusok, és a legkorábbi keresztények vetették fel teoretikus igényekkel rabszolgák és a nők kapcsán a kérdést, de jogalkotási problémává természetesen hosszú ideig nem vált. Az antik állam komplex módon fogta át polgárai életét a politikai hatalomgyakorlástól, a valláson át, a kultúra legkülönbözőbb területeiig. A modern állam hatalma elé azonban más egyebek mellett, éppen azért állítunk korlátokat, hogy polgárai magánszféráját védelmezzük. Az antik polgár politikai azonosságát polgársága adja. Jogtörténeti szempontból ez abból is látszik, hogy az antik Görögországban a magán és közjog még nem vált élesen egymástól. A római jog ugyan végrehajtja ezt a szétválasztást, ám a magánjog fejlődése mindvégig szorosan összefügg a közjoggal. A magánjogi szabályok szinte teljes mértékben a nép és az államakarat kifejeződései.¹⁰

⁴ K. Büchner, Zur griechischen Wirtschaftsgeschichte. In: *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen, 1922, 1-97.

⁵ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*. Leipzig, 1902, 198-205.

⁶ M. Weber, Die Stadt. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Bd. 47. (1920-21), 621-772.

⁷ Lásd M. I. Finley, *Ancient History*. Evidence and Models. London, 1985.

⁸ Lásd H. Quaritsch, *Staat und Souveränität*. Bd. I. Grundlagen. Frankfurt am Main, 1970, 20-38.

⁹ J.C. Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre*. Bd. I, Stuttgart, 1875, 63 sk

¹⁰ M. Kaser, *Das römische Privatrecht*. Erster Abschnitt. München, 1971, 24.

Az antik államhatalomnak, akár az antik demokráciáról, akár a római császárságról beszéljünk, hierarchikus,¹¹ a hivatalok közötti hatáskörök ütközésével is számoló,¹² abszolút jellege van. A modern államhatalmat azonban alkotmányos korlátok szorítják keretek közé. Lényeges különbség mutatkozik meg a hatalomgyakorlás módjában is. Az antik állam tisztviselői a közhatalmat közvetlenül gyakorolták. Betöltését különböző feltételekhez kötötték.¹³ A modern állam viszont a képviseleti elv alapján működik. Az antik államok, legközvetlenebb példa erre az antik Görögország, különböző politikai berendezkedésű, de döntően zárt politikai közösségek, azaz városállamok voltak.¹⁴ A modern államban a város, legfeljebb a közigazgatás és a politikai hatalomgyakorlás egyik lokális helyszíne, de semmiképpen sem a hatalom kizárólagos centruma. Az antik a különböző államhatalmi funkciók gyakorlása még nem vált élesen egymástól. Az egymástól eltérő feladatokat gyakran ugyanazok a közösségek, vagy magisztrátusok látták el. A közösségi hatalomgyakorlás az egyéni korlátozását szolgálta.¹⁵ A modern állam esetében a hatalomgyakorlás egyes feladatait tudatosan különítik el egymástól. Az antik állam kifelé irányuló hatalmi törekvései előtt lényegében nem álltak egységes alapokon kidolgozott, mindegyikükre egyformán érvényes nemzetközi szabályok. Ilyen megalkotásához talán a Római Birodalom jutott legközelebb, jóllehet az uralom kiterjesztése abban az esetben sem általánosan érvényes nemzetközi megegyezéseken, hanem a római hatalmi előjog hangsúlyozásán alapult. Ezzel szemben a modern államok külső hatalmi törekvései előtt, ha nem is mindig hatékonyan működő, de legalábbis létező nemzetközi jogi korlátok állnak.

Az antik és a modern állam közötti összehasonlító államelméletből levonható különbségek tehát világosan utalnak arra, hogy a *modernitas* és az *antiquitas* viszonya az államelmélet területén semmiképpen sem közelíthető meg pusztán közhelyekkel. A kép árnyalásához a nyelvészet nyújt segítséget.

Filológiai szempontból *modernitas/antiquitas* fogalompár szembeállítását Ernst Robert Curtius szerint¹⁶ az 5. század terméke. Eredeti célja pusztán a antik pogány-keresztény kori irodalom, és a későbbi szerzők megkülönböztetése volt.¹⁷ Ebben a szövegösszefüggésben a *modernus* kifejezés még semmilyen értékelést nem fejezett ki. Használata mindössze arra utalt, hogy a modernként megjelölt szerzők *időben* közelebb állnak a fogalom használójához, mint az antik írók. A két fogalom határozott szembeállítását jóval később, a 12. században hajtották végre,¹⁸ főképpen azért, hogy a keresztény középkor és a pogány antikvitás közötti történelmi diszkontinuitást hangsúlyozzák. Ez a törekvés azonban, ahogyan már J.C. Bluntschli is megjegyezte,¹⁹ a politikai gondolkodásban valójában soha nem volt annyira sikeres, hogy az antik városállam emléke végleg feledésbe merülhetett volna. Később, a humanizmus idején az inga természetesen az ellenkező irányba lendült. A középkor által megtagadott antikvitás a humanista szerzők számára sokkal modernebbnek tűnt, mint a „régiekkel” szemben saját modernségével hivalkodó középkor. Ez a politikai gondolkodásban is éreztette a hatását. Az antik római köztársaság intézményei iránti nosztalgia Rómában két ízben is a köztársaság bevezetését célzó politikai restaurációs kísérlethez vezetett. A 12. században Brescia-i Arnold, a 14. században pedig, ha máshonnan már nem is, de Wagner operájából még számunkra is ismert Cola di Rienzo vezetésével.

A *modernitas* fogalma e balsikerű vállalkozásokban, csakúgy, mint a reneszánsz egészében az az *antiquitas*-hoz fűződő viszony újragondolásával kapcsolódott össze. Nyilvánvalóan ez a magyarázata annak, hogy sokan a 14. század második felére teszik a modern állam keletkezésének idejét. Érvelésük általában a reneszánsz felszabadító hatására épül. Legtöbbször nem is számolnak azzal a lehetőséggel, hogy az általuk keresett kiindulópont nemcsak a középkori kötöttségek alóli emancipációból kiindulón, hanem a másik oldalról, az egyházon belül zajló folyamatok irányából is megfogalmazható. E folyamatok legszélsőségesebb következményei nyilvánvalóan a lutheri reformációban jelennek meg. Nem véletlen tehát, hogy vannak, akik az 1517-es wittenbergi eseménnyel kapcsolják össze a modern állam keletkezését. Fölöttébb valószínű, hogy maga Luther semmiképpen sem tartott igényt arra, hogy tevékenységét államelméleti munkákban elemezzék,

¹¹ Vö. W. Kunkel, *Stattordnung und Staatspraxis ind der römischen Republik*. München, 1955, 38 sk.

¹² W. Kunkel, i.m. 1896. sk.

¹³ W. Kunkel, i.m. 53-54.

¹⁴ G. Busolt, *Griechische Staatskunde*. Erste Hälfte. München, 1970, 220

¹⁵ W. Kunkel, i.m. 8.

¹⁶ E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern-München, 1948, 259.

¹⁷ Lásd S. Skalweit, *Der moderne Staat*. Ein historischer Begriff und seine Problematik. Opladen, 1975, 6.

¹⁸ Vö. S. Skalweit, i.m. 6-7, valamint E. Gössmann, *Antiqui and Moderni im Mittelalter*. Eine geschichtliche Standortbestimmung. München-Paderborn-Wien 1974.

¹⁹ J.C. Bluntschli, i.m. 45.

vagy akár csak említsék.²⁰ Összefüggő államelmélet nem alkotott,²¹ sőt, még a saját korában megkülönböztetett jelentőségű államelméleti probléma, az uralkodó és az alattvalók kapcsolatának rendszeres tárgyalása is hiányzik nála. Másfelől azonban az sem kétséges, hogy tevékenysége egyszerre zajlott a szakrális, és a politikai szférájában, ami megfontolandóvá teszi annak államelméleti szempontú értelmezését is. Ennek ellenére több szempontból is meggondolandó, hogy a modern állam keletkezését az ő tevékenységével kapcsoljuk össze.

Az egyik ilyen szempont az, hogy az általa meghirdetett reformok döntő mértékben restaurációs, nem pedig a szó szoros értelmében revolúciós jellegűek voltak. Köztudottan nem új egyház alapítását, hanem a katolikus egyház eredeti, biblikus gyökereihez való visszavezetését szorgalmazta. A probléma természetesen személyes volt számára, hiszen elsősorban saját megváltásának útját kereste. A valamikor 1512 és 1515 között bekövetkező híres *Turmerlebniss (tower experience)* győzte meg végül arról, hogy ennek egyetlen lehetőségét a hitben, és nem az egyház által kötelezően előírt gyakorlatokban kell keresni.²² A szándék, természetesen ritkán azonos a következménnyel. A következmények viszont nemcsak az egyház, hanem Európa politikai arculatának megváltozásához is vezettek. Ez a történelmi tény pedig, valljuk be, jelentősen korlátozza a fenti érv hasznosságát. Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy Luther az alakulóban lévő kapitalista rend gazdasági alapintézményivel szemben is meglehetősen szilárd és konzervatív alapon polemizált. Olyan elődökhöz kapcsolódva, mint Platon,²³ és Arisztotelész,²⁴ elutasította az új gazdasági rend egyik alapjául szolgáló kamatszedést,²⁵ és erős teológiai érvrendszerre támaszkodva állította szembe az evangéliumot a mammonizmussal.²⁶ Éppúgy szemben állt az aszketizmussal, mint a gazdasági radikalizmussal, vagy éppen a szélsőséges kommunárius törekvésekkel. A tulajdonról vallott nézetei tekintetében még az általa más tekintetben nagyra becsült római joggal szemben is biblikus alapokra helyezkedett. Társadalmi, politikai tekintetben tehát sokkal inkább konzervatívnak, semmint reformernek tűnik.

Ez a konzervativizmusa különösen hangsúlyosan jelenik meg az államról vallott felfogásában. A problémához ebben az esetben sem filozófusként, vagy politikusként, hanem teológusként közelít. Általában tagadja az alattvaló uralkodóval szembeni ellenállási jogát. Igaz, több, elgondolkoztató megszorítással. Az egyik ilyen, hogy a világi hatalommal szembeni ellenállás pozitív ellenállási jogon, azaz pl. alkotmányos felhatalmazáson kell alapuljon. A másik, hogy nem általában illeti meg az alattvalókat, hanem kizárólag azok élhetnek vele, akik maguk is valamilyen rész hatalommal rendelkeznek. Morális alapját az Isten iránti engedelmisség teremti meg. Más szavakkal: az ellenállás csak az Isten által előírt rend megsértése esetén, annak helyreállítása céljából történhet.²⁷ Mindez összekapcsolódik a világi felsőbbségek (*Obrigkeit*) hierarchiájával is. Luther számára az elsődleges világi hatalom a szülőket illeti meg, a tanítók, és végső soron az állam iránti engedelmisség másodlagosak, amennyiben a szülők iránti engedelmisségre nevelés eszközei.²⁸ A gondolatmenet félreismerhetetlenül a negyedik parancsolat exegézisének alapszik, és annak nagyon rigorózus értelmezését adja. Bár voltak, akik a 2. világháború után azzal vádolták Luthert, hogy tanítása a náciizmus előtti behódolásra készítette elő a németseget, valójában erős biblikus alapokra épített, végső következtetésében az Isten iránti engedelmisségre hivatkozó államfelfogásról van szó.²⁹

Mindaz, amit Luther az államról, az államhatalom és az egyén viszonyáról mond, erősen összefügg teológiai álláspontjával, valójában sokkal inkább annak következményeként, mint önálló elméletként fogalmazódik meg. Tudomásunk szerint már 1519-ben problémaként jelent meg számára a teológia, mint szent tudomány (*scientia sacra*), és a filozófia, mint az ész tudományának lehetséges ellentmondása.³⁰ Álláspontja szerint a teológia a kinyilatkoztatással foglalkozik ugyan, de mindezt szavak és fogalmak segítségével teszi. Ez azonban önmagában nem jelenti a két szemlélet egyenrangúságát. A Jn 1, 14 exegézise

²⁰ Vö. E. Von Zippel, *Geschichte der Staatsphilosophie*. Bd. II., Meisenheim am Glan, 21.

²¹ Karl Müller, *Luthers Äusserungen über das Recht der bewaffneten Widerstand gegen den Kaiser*. München, 1915, 82.

²² Oxford Dictionary of Christian Church (ed. F.L. Cross), London, 1974, 847.

²³ Vö. Platon, *Nomoi*, V, 742.

²⁴ Eth. Nich. III, 1121b.

²⁵ H. Barge, *Luther und der Frühkapitalismus*. Gütersloh, 1953, 13 skk.

²⁶ H. Barge, i.m. 33 skk.

²⁷ K.F. Stolzenau, *Die Frage des Widerstandes gegen die Obrigkeit bei Luther*, Münster, 1962.

²⁸ K. D. Schmidt, *Luthers Staatsauffassung*. In: *Gesammelte Aufsätze*. (hrsg. Manfred Jakobs). Göttingen, 1967, 162.

²⁹ Részletesebben lásd *Luther und die Obrogkeit* (hrsg. Gunther Wolf), Darmstadt, 1972.

³⁰ Vö. M. Luthrer, *An libri philosophorum sint utiles aut inutiles ad teologiam*. 6, 28 skk

alapján ugyanis Luther úgy érvel, hogy az „Ige testté lett” tétel (*Verbum incarnatus est*) filozófiai tekintetben ellentmondást tartalmaz. Ezzel szemben a teológia számára a keresztény hit legmélyebb igazságát mondja ki. Mindebből első olvasatra úgy tűnne, hogy ismeretelméleti tekintetben Luther végső soron a kettős igazság álláspontjára helyezkedik. Más kérdés, hogy e filozófiai álláspont végső következményeit tekintve olyasfajta tiszta nominalizmust alapozna meg, melyet a középkor folyamán, legalábbis É. Gilson szerint nem képviselt senki.³¹ Tegyük hozzá, maga Luther sem, hiszen teológiai tekintetben, sokat árnyalt eredeti elképzeléseinek W. Occam hatása.³² Az állammal és az uralkodóval szembeni viszony tekintetében alapjában véve ugyanez a kettősség jeleni meg, mint teológiájában. A földi és az égi uralom különböznek egymástól, ám a különbözőség nem az egyenértékűséget alapozza meg. Elsősorban Istennek tartozunk kötelezettségeink teljesítésével. Ámde, más irányból az evilági uralkodóval csak akkor szállhatunk szembe, ha annak rendelkezései az Isten parancsait sértenek, és erre, mint a földi hierarchia tagjai, felhatalmazással rendelkezünk. Valljuk be, semmiképpen sem lázadásra bujtogató, forradalmi nézetek ezek.

Ám nemcsak az elsődleges forrás, Luther nézeteinek vizsgálata teszi kétségessé, hogy a modern állam születését a reformáció idejére tegyük, hanem e tanítás társadalmi hatása is. Elég egyetlen pillantást vetnünk a protestantizmus közvetlenül Luther után bekövetkező korszakára, hogy lássuk, hogy az egyházon belül szinte pillanatok leforgása alatt a mindenfajta változásra gyanakodva tekintő ortodoxia veszi át a vezető szerepet. Ez a változás egyébként teljes összhangban azzal, ami az európai politikában történik. A 16. század közepe, és a 17. század első fele között végbemenő események sokkal inkább konzervatív rigiditásra, semmint a modern állam létrejöttére utalnak. A katolikus egyházban, az ellenreformáció lendületében létrejön a tanítás tisztaságának és a középkori hierarchia őrzésének céljából létrehozott jezsuita rend. A fejedelmi abszolutizmus hosszú küzdelem után maga alá gyűri a nemességet. Európa-szerte, Anglia kivételével, kiépülnek a jórészt a régi, dinasztikus, teokratikus értékekre épülő abszolút monarchiák. A reneszánsz emberléptékű derűjét kiszorítja a barokk monumentális mozgalmassága. A korszak egésze, ahogyan a kortárs Leibnitz írja a 17. század utolsó harmada körül, egészében azt a benyomást kelti, hogy a világ az öregkorába lépett.³³

Mindez aligha arra utal, hogy a modern állam megszületésének pillanatában vagyunk. Valóban: a *modernitas* nem antik értelmű, azaz nem temporális, hanem normatív tartalmú fogalma is csak a 17. század második felében született meg. Létrejöttének egyik elméleti előfeltétele volt Christoph Cellarius, egy ma már jórészt elfelejtett filológus *Historia universalis* című munkája, melyben szerző az ókor-középkor-újkor sémát általános történelmi magyarázóelvként alkalmazta.³⁴ Ez a magyarázó séma a korszakban elharapózó szekularizáció eredményeként szülte meg szinte minden területen az antik és a modern normatív szembeállítására irányuló igényt. A folyamat mindazonáltal nem haladt akadálytalanul előre. Így pl. még a 18. században megjelent Nagy Francia Enciklopédiában miközben a modern építészet a gótikus ellentétéként jelenik meg, a modern fogalmának mércéjét végső soron az antik ízlés adja.³⁵

Az államelmélet terén talán még ellentmondásosabban ment végbe az antik állameszmény normatív erejétől való elszakadás. A modern állam első uralkodója, Nagy Frigyes (1712-1786), egyfelől a felvilágosult abszolutista uralkodó mintapéldánya. Gondolkodását egyik irányból a *L’homme machine* szerzőjének, Lamettrie-nek rideg materializmusa határozza meg. A francia gondolkodó terminológiáját közvetlenül át is ülteti a politikai nyelvhasználatba, mikor az európai „államtest” (*Staatskörper*) jelenkori állapotáról értekezik. Másfelől erkölcsi eszményképét a sztoikus filozófia, ezen belül is elsősorban Marcus Aurelius determinálja. Ez a kettősség mélyen meghatározza uralkodói hitvallását is. Machiavelli ellenében írott művében, a reneszánsz elődhöz hasonlóan az evilági fejedelem két típusát különbözteti meg. Az egyik Atlasként tartja vállán a rábízott államokat, a külső és belső ügyek legfőbb intézője, céltudatos, erős akaratú úr. A másik viszont államának, és alattvalóinak első szolgája. Legfőbb célja azok boldogulásának elősegítése. Az uralkodó, mint a francia felvilágosult írók értő olvasója, természetesen tisztában van azzal, hogy a kétféle ideál nem összeegyeztethető, sőt, a gyakorlati politikában egyenesen kizárja egymást. Éppen ezért, vérbeli politikusként az életben az elsőt alkalmazza, és készséggel elismeri, hogy Machiavellinek volt igaza. A sztoikusok hű tanítványaként azonban olykor azt is hozzáteszi, hogy sajnos.

³¹ É. Gilson, *Études philosophiques médiéval*. Paris, 1921, 68.

³² B. Häglund, *Theologie und Philosophie bei Luther und in der occamistischen Tradition*. Lundt, 1955, 87 skk.

³³ Idézi J.C. Bluntschli, i.m. 55.

³⁴ J. Burckhardt, *Die Entstehung der modernen Jahrhundertrechnung*. Ursprung und Ausbildung einer historiografischen Technik von Flacius zu Ranke. Göttingen, 1971, 60 skk. Lásd még S. Skalweit, i.m. 10.

³⁵ Vö. S. Skalweit, i.m.11.

Nagy Frigyes levelezését át meg átszövi a francia materialista antropológia politikai átértelmezésén alapuló terminológia. 1752-ben kelt végrendeletében „politikai álmodozások” (politische Träumereien) címszóval még a politika egyfajta rendszerként való értelmezésére is kísérletet tesz. Ennek ellenére, legalábbis szó elméleti értelmében, nem jut el a modern állam terminológia alkalmazásáig. Ennek következménye furcsa ellentmondás lett: a modern állam, a maga fizikai valóságban előbb jött létre, mint a modern állam elnevezés. Ez utóbbiról, a 18. és 19. század fordulójánál korábban, német nyelvterületen semmiképpen sem beszélhetünk. A teória messze a fogalomalkotás mögött bandukolt. Ennek oka ebben az esetben nem az volt, hogy az elméletnek hosszan kellett keresnie az új jelenég leírásához illő terminológiát. A valóságban éppen ellenkező irányú folyamat zajlott le. A 18. század második felének államelméleti terminológia telis-tele van olyan kifejezésekkel, melyek mindegyike több-kevesebb joggal igényt formálhatott arra, hogy a modern állam elnevezése legyen. Így pl. a *corps politique* joggal versenyzett az elsőbbségért a *société civil*-lel, és a *civil society*-val, és mindkettő a régi, *societas* és *civitas* elemeit modern nyelvhasználatra átfogalmazó *das gemeine Wesen*-nel. Az állam, *Staat* fogalma, és ennek összes szinonimája az európai nyelvekben összességében a politikai rend értelmében jelent meg. Elsőbbsége más, elnevezésekkel szemben akkor kezdett nyilvánvalóvá válni, amikor már nem egyszerűen a politikai berendezkedés leírása, hanem az állam keletkezésének jogalapja vált a kutatások fő szempontjává. Ennek a változásnak legszembetűnőbb jele a politikai eszmék történetében az állam keletkezéséről szóló ún. szerződés-elméletek népszerűvé válása.

A fogalomképzés lassúságát mindazonáltal politikai tényezők is támogatták. A 18. század jelentős részében a politikai helyzet kiszámíthatóságot, és állandóságot mutat. Az abszolút monarchiák már pusztán létezésükkel egyfajta dinasztikus folyamatosságot sugalltak. Európa arcukat ez a folyamatosság, és az európai külpolitika állandó érdekegyeztetéseket igénylő dinamizmusa együttesen határozta meg, lényegében a Nagy Francia Forradalom kitöréséig. Paradox módon maga a forradalom sem hozott még lényeges terminológiai változást. A modern állam megjelölés nem a forradalmárok szóhasználatából született, vagy legalábbis nem közvetlenül abból. A társadalmi és alkotmányos rend radikális megváltozása a szóhasználat szintjén elsősorban az *ancien régime*-hez viszonyított diszkontinuitás hangsúlyozásában jelent meg. Mindannak, amit a forradalom társadalmi és politikai tekintetben rombolt, és teremtett kulcsszava, mintegy védjegye a *révolution* kifejezés lett, ennek ellenfogalma pedig természetesen az *ancien régime*. Több mint egy évtizednek kellett még eltelti a forradalom ahhoz, hogy a modern állam elnevezés Fichte *Der geschlossene Handelsstaat*-jában (1800) megjelenjen.

Az elgondolkoztató időbeli eltérés a forradalom és a modern állam terminus megjelenése között több módon is megmagyarázható. A legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a forradalom okozta sokk után az elméletnek szüksége volt egyfajta időbeli távlatra, hogy végleg elszakadjon az állam szakralitással összekötődő középkori, illetve végső soron antik fogalmától. Ez a magyarázat azonban a terminus születésének összetett folyamataiból alighanem csak egyetlen rész összefüggést ragad meg. Kétségtelen, hogy a modern állam megszületésének egyik feltétele az államfogalom profanizálódása volt. Ez a folyamat azonban nem egyszerre ment végbe. Az antik köztársasági állammodell újraértelmezésének lehetősége legkésőbb a 14. században kétségtelenül örökre megbukott. Az Európa arcukat a 18. század túlnyomó részében meghatározó abszolút monarchiák azonban, hanem is tartalmukban, de legitimációs elvként mindvégig használták a szakralitást. Másfelől korszak szekularizációs tendenciái megszülték a maguk ellenmozgalmát is. A politikai ideológiák, gondoljunk a Rousseautól Marxig terjedő időszakra, a metafizikai transzcendenciáról való lemondás kompenzációjaként létrehoztak egyfajta immanens, azaz az ember evilági megváltását célzó társadalomelméleti üdvtant. Ebből a szemszögből nézve a modern állam terminusának megszületése nem egyszerűen deszakralizált, hanem inkább a szakralitást folyamatosan újraértelmező szellemi közegben zajlott. A szakralitás problémája tehát, ilyen vagy olyan formában, de szinte folyamatosan jelen van a 18. században. Szimbolikus jelentőségű, hogy még a vallás hagyományos formáit elutasító a jakobinus diktatúra sem tudott a szakralitás nyújtotta biztonságról lemondani. A hagyományos istenfogalom megtagadásáért az *Être Suprem* bevezetésével kellett megfizetnie az árat.

A terminus kialakulásának megkétszerezését tehát nem kizárólag ebben a körben kell keresnünk. A választ másik részét Fichte *Handelsstaat*-ja adja a kezünkbe. Fichte számára a modern állam keletkezése félreismerhetetlenül összekapcsolódik a nagy államalakulatok szétesésének folyamatával. E folyamat eredményeként a keresztény Európa egyes államai egy hajdani egység többé-kevésbé elszakadt, gyökértelen maradványai.³⁶ Félreérthetlenebbül fogalmazva: a modern állam keletkezése számára összességében dezintegrációs folyamat. Ez a folyamat olyan szellemi-politikai térben zajlik, melyben, mi azt már a műveltség fejezetében le is szögezi, igen kevesen hisznek abban, hogy az állam célja az, hogy polgárait

³⁶ J.G. Fichte, *Der geschlossenen Handelsstaat*. In: *Sämtliche Werke* (hrsg. J.H. Fichte), Bd. III, Leipzig, é.n. 451 sk.

boldoggá, gazdaggá, és erkölcsössé tegye. A modern állam születése, legalábbis Fichte szemszögéből nézve egy hanyatlási folyamat következménye. Nem tudjuk egészen biztosan eldönteni, hogy e folyamat Fichte által feltételezett kiindulópontja a középkori császárság, vagy egyenesen a Római Birodalom. Az viszont kétségtelen, hogy a hanyatlás, és az ebből következő megújulás szükségességének gondolatai már jóval a *Handelstaat* megjelenése előtt jelen vannak gondolkodásában. A *Zufällige Gedanken eines schlaflosen Nacht* címmel Rammenauban, 1788 júliusában papírra vetett ifjúkori feljegyzései is. Az ekkor még főképp Pestalozzi nevelési elvei szerint gondolkodó fiatalember gondolkodása azonban gyorsan radikalizálódott. Bár év elteltével, a *Grundlage des Nurrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1796) című munkájában új, radikálisabb államfelfogást dolgoz ki. Gondolkodása nemzeti fordulatát követően pedig a *Machiavelli*-ben nemzeti és a hatalmi princípium összekapcsolását is végrehajtja. A *Handelstaat*, melyet viszonylag kevésszer idéznek a modern állam keletkezéséről szóló elméletek kapcsán, ha nagy vonalakban is, megadja számunkra az elmélet leíró részét. Ezt aztán a *Staatslehre* normatív, azaz a kívánatos észállam képét megrajzoló elemekkel is kiegészíti.³⁷ A leírás, és az államutópia láthatóan erősen kötődik a Nagy Francia Forradalom után kialakult európai politikai helyzethez.

Hasonló mondható el Hegel sokkal gyakrabban idézett ifjúkori alkotmánytani írásairól. Valószínűleg ő az első a nyugati politikai gondolkodás történetében, aki a maga mély tragikumában átéli az állam jelentésének megváltozását. Fichte-vel szemben Hegel nem a modern állam létrejöttét eredményező széteséséi folyamatra helyezi a hangsúlyt, hanem sokkal inkább az állam neutralizálódására. Értelmezéses szerint, az állam, legyen szó, akár a forradalom alatti, vagy éppen utáni Franciaországról, akár kora Poroszországról, filozófiai értelemben lényegét veszített létező, melynek eredeti feladatai pusztán igazgatási feladatokra redukálódtak. Miután központi hatalma erős, így ennek ellensúlyaként szükségképpen rászorul a reprezentációs elv alkalmazására. Ennek az elvnek azonban Hegel nem a korabeli francia gyakorlatban, hanem sokkal inkább a rendi képviselőre gondol. Történetfilozófiai értelemben képviselőit elv a keleti despotizmus és a Római Birodalom uralmi rendszere mellett a világszellem (*Weltgeist*) harmadik általános megnyilvánulási formájaként jelenik meg.³⁸

Mindebből az is kitűnik, hogy mikor Hegel modern államokra gondol, főképpen a 17-18. századi Európa vezető hatalmait érti rajta. Mindazonáltal kétségtelen, hogy modern államokról, és nem a szó elvont értelmében vett modern államról beszél. Az egyes számban használt, ideáltipikus modern állam kifejezés elsősorban *modern alkotmányos állam* formában, a korai német alkotmányos mozgalmak politikai jelszavaként vonult be az államelmélet történetébe. Ennek következtésben az állami modernitás fogalma kezdettől fogva összekapcsolódott az alkotmányosság fogalmával. A modern állam e sajátossága révén különböztette meg magát a korábbi államoktól. Azaz: a modern állam, mint alkotmányos állam, a kor politikai publicisztikai szóhasználatában önálló államtípusként jelent meg. A fogalomhasználat szinte születése pillanatában megjelent a teória területén is. Robert von Mohl elméleti igénnyel dolgozta ki a modern állam = alkotmányos állam teóriát. J. C. Bluntschli, sőt a 20. század fordulóján még G. von Jellinek is ebben a sajátos, bizonyos mértékig leszűkítő értelemben használja.

A modern állam, mint alkotmányos állam politika tudományi fogalma mellett, egy másik vita fronton, természetesen megjelent az igény a modern állam fogalmának történeti értelemben vett tisztázására is. Historiográfiai értelemben Középkor és az Újkor közti államalakulatokat tekinthetjük modern államnak. Ez a látszólag egyszerű felismerés azonban meglehetősen nehezen ment át a köztudatba. Az ellenérzések fő oka az volt, hogy nagyon elevenen élt még a Németországban főként Leopold Ranke nevével összekapcsolódó képzet, mely a modern államot egyfajta történelmi individualitásként fogta fel. A modern jelző ebben az értelemezésben nem jelentett, és nem is jelenthetett többet temporális meghatározásnál. Modern az, ami jelenkori. A 19. századi történettudományban először valószínűleg Jakob Burckhardt volt az, aki tudatosan az újkor államokra kezdte el alkalmazni a modern állam kifejezést. A kísérletet azonban óvatosan kell kezelnünk. A modern állam kutatása, bár Burckhardt életművének jelentős teljesítménye, erre irányuló megjegyzései nem mindig alkotnak koherens rendszert. Ezzel a megszorítással kell olvasnunk az államelmélet területén kevésszer emlegetett, de meghatározó jelentőségű mondatát, melyben az olasz reneszánsz városállamait műalkotásokként (*Kunstwerk*) fogja fel.³⁹ A reneszánsz városállam, mint műalkotás, Burckhardt szemében a modern állam történeti megvalósulási módja, jóllehet, maga is látja, hogy annak talán nem a legsikeresebb formája. Ez utóbbinak sokkal inkább a 19. század második felének politikai egyesítési mozgalmait következtében elterjedt nagy állam (*Grossstadt*) tekinthető. A „nagy állam” persze nem

³⁷ J.G. Fichte, *Staatslehre*. (hrsg. F. Medicus), Leipzig, 1912, 47.

³⁸ G.W.Fr. Hegel, *Die Verfassung Deutschlands*. In: G.W.Fr. Hegel, *Werke in 20 Bänden*. Bd. I (Frühe Schriften). Frankfurt am Main, 1971, 533.

³⁹ J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Leipzig, 1929, 65.

csak térbeli kiterjedésében különbözik a városállamtól. Mindenekelőtt két tendencia jellemzi: az egyik a hatalom maximalizálásra irányuló törekvés, a másik pedig a sajátos uniformitás.

A modern, saját korabeli államalakulatok, és a polgári forradalmak kora előtti államok viszonyát Burckhardt hűvösen, és illúziótlanul szemléli. Szemében a modern államok sajátos, korábbi államalakulatokra nem jellemző ellentmondásban szenvednek: születésüktől magukban hordják a forradalom és a cézárizmus kettős, ellentmondó örökségét. E kettős teher az, amiért Burckhardt már igen korán, valójában a 19. század közepétől a modern állam, és a modern államfogalom permanens válságáról beszél. A figyelmeztetés bizonyos értelemben a kor uralkodó tudományos és politikai tendenciáinak ellenében hangzott el. A modern állam fogalma ugyanis az egységes nemzetállami ideológiák előretörésével láthatóan új fejlődési szakaszába jutott. Néhány évtized alatt kikristályosodott, és rögzült a modern állam jellemzőink katalógusa. Ezek egyike, talán legfontosabbika a szuverenitás fogalma. A modern állam fogalmi jegyének tekinthető azonban a szervezett, az állami célok végrehajtására orientált közigazgatás, a speciális szakértelemmel rendelkező szekértői réteg, a tartalmában nem korlátozható törvényhozás. Ha valaki mindebben a modern állam Max Weber által leírt ideálipusára ismer, nem jár messze az igazságtól.⁴⁰

A válság, amiről Burckhardt nagyjából az első világháború idején kezdet szembetűnővé válni. Az addig soha nem tapasztalt méretű konfliktus nyomán ugyanis a világ szédületes sebességgel esett szét olyan politikai egységekre, melyek semmiben sem hasonlítottak a modern állam egységes nemzeti állam mintájára megrajzolt képéhez. A kialakuló helyzet kezelésére sem a gyakorlati politika, sem az elmélet nem rendelkezett eszközökkel. A győztes hatalmak, nem kis kompromisszumok árán tovább fejlesztették a modern állam eszméjét. Ezzel szemben Európa közepén, például Németországban és az Osztrák- Magyar Monarchia esetében, a világháború maga alá temette a monarchiakat. Ebben a helyzetben az alkotmányos monarchiából a parlamentáris demokráciába való átmenet kérdése különös élességgel vetődött fel. Nem egyszerűen kényszerű politikai átmenetről volt szó, hanem egyszersmind az állam modernitásának, és e modernitás kritériumainak kérdéséről is. A modern állam válását az elmélet területén először valószínűleg Alfred Weber,⁴¹ majd Otto Hintze diagnosztizálta elméleti igényességgel.⁴² Az általa megalkotott három szakaszos modell a modern állam fejlődésének egyik legismertebb leírási módja.

A modell nem kevesebbre vállalkozik, mint arra – ne feledjük a krizeológiai irodalom egy darabjával van dolgunk -, hogy a modern állam fejlődését az egyes korszakokra jellemző államtípusok jellemzésével megrajzolja. Hintze kiindulópontja történeti értelemben a késő középkor. Ekkortól, nagyjából a 17. század közepéig helyezi el a modern állam fejlődésének első szakaszát, amit szuverén hatalmi államnak nevez (der souverän Machtstaat). Belpolitikai értelemben a rendiség, külpolitikai értelemben a konfesszionális szövetségek jellemzik ezt a korszakot. A második fejlődési szakasz a polgári-kapitalista társadalmi és gazdasági formára épülő relatíve zárt kereskedő állam (*relativ geschlossene Handelsstaat*). A modern állam fejlődésnek ebben a szakaszában az állam lényegi vonásait a gazdaság határozza meg. Ennek korai szakasza a merkantilista gazdaságpolitika, fénykora a 19. század idejére esik. Ebből következően a második fejlődési szakasz időben érintkezik a harmadikkal, a liberális jog és alkotmányos állam korszakával (der liberale Rechts- und Verfassungsstaat). A negyedik szakasz a liberális jogállamból születő nemzeti állam (der nationale Staat), mely nem annyira az általa az individuum számára kínált jogosultságokban, hanem sokkal inkább társadalmi struktúrájában különbözik az előző szakasztól.

Mint a második és harmadik fejlődési szakaszból is látszik, az egyes korszakok közötti váltás időpontja nem állapítható meg pontosan. A különböző államtípusok érintkeznek egymással, funkcióik olykor egyenesen egymásba épülnek. Így pl. a negyedik fejlődési szakasz fő jellemzője Hintze szerint a különböző formák együttéléséből következő feszültség. E korszak fő jellemvonása ugyanis értelmezése szerint a polgári társadalmi rend, és a nemzeti alkotmány együttes jelenléte.⁴³ Az elmélet értékelésekor természetesen nem tekinthetünk el a keletkezés történelmi körülményeitől. Hintze előadás 1931-ban, a Weimari Köztársaság politikailag széthúzó, az állami alapfunkciók tekintetében is működési zavarokkal küzdő világában keresi a megoldást. Ha ebből a szemszögből nézzük, megfigyelései éppoly pontosak, mint amilyen leverők. A modern állam négy szakaszos fejlődési modellje összességében egy illúzióval való leszámolás dokumentumaként is olvasható. Hintze ugyanis világosan látja, hogy a modern állam korábban

⁴⁰ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956, 501 sk.

⁴¹ A. Weber, *Die Krise des modernen Staatsgedankens*. München, 1926.

⁴² O. Hintze, *Wesen und Wandlung des modernen Staates*. In: *Staat und Verfassung*. Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte. (hrsg. G. Oesterreich), Göttingen, 1962, 470-496.

⁴³ O. Hintze, i.m. 488 sk

mértékadóknak tekintett jellemvonásai elhalványultak, vagy olykor egyenesen el is tűntek. Jó példa erre a szuverenitási világháborút lezáró békeszerződések eredményeként előálló szuverenitási válság a Weimari Köztársaságban. Ide sorolható természetesen a képviselőnek az a weimarizálódott módja, melyben az egyes pártok alkotmányos keretek között bénítják meg egymást, ilyen módon akadályozva a jelentős politikai döntések meghozatalát.

Mindez egy másik szempontból a politizálás módjának egészét is átalakította. Az első világháború utáni időszak pártjai többé már nem tekinthetők egyazon nemzeti szellem különböző megnyilvánulásainak. Tevékenységük irányát az egyes társadalmi csoportokat és nem a nemzet egészét érintő kérdésekről kialakított álláspontjuk határozza meg. Ennek következtében a modern államéletben két, de egymást kiegészítő folyamat zajlik. Az egyik, a klasszikus polgári, individualista értékrend felbomlása. A másik pedig az egymástól eltérő érdekeket képviselő érdekcsoportok szerveződése. Az első már fogalmilag sem teszi lehetővé, hogy a társadalomban a közös érdekek mentén kollektivizálódás menjen végbe. A második pedig a részérdekek hangsúlyos megjelenítése révén minden ilyesfajta kollektivizálódás ellenében hat.

Nem nehéz érzékelnünk: mindez, bizonyos fokig a „modern állam” fogalmának feladását sugallja. Hintze következtetésének ezt a részét a beszéde óta lepergett több mint háromnegyed század sem tette érvénytelenné. Sőt: ma már sokkal világosabban látjuk, mint ő a Weimari Köztársaság idején, hogy a 20. század államelmélete végső soron elfordult a „modern állam” ideáltípusától. Bármely állam modernsége a 20. század második felében olyan egy gyakorlati problémákon fordul meg, melyekről a modern állam Hintze által leírt típusai esetében még nem, vagy alig-alig beszélhetünk. Mindez a problémának azonban a gyakorlati része. Tudomány rendszertani tekintetben sem áll sokkal jobban jelen helyzetében. Köztudomású, hogy az államelmélet az államformák vizsgálta során Arisztotelésztől, sőt, egyenesen Hérodotosztól és Platóntól kezdődően három elemre támaszkodó redukció révén közelíti meg az államformák problémáját. A legismertebb, arisztotelészi leírás szerint a három „jó államforma” az arisztokrácia, monarchia, és a politeia, mely mindegyikéhez egy-egy korrumpálódott változat is tartozik. Ez a modell az antikvitásban jól felhasználható volt arra, hogy az államformák gyakorlatban megnyilvánuló sokszínűségét áttekinthető modellre vezesse vissza. A 19. században azonban a hármas modellt leváltotta egy kettes, a monarchia és nem-monarchia dichotómiájára épülő magyarázó modell. Ez alapján

A 20. századi állam láthatóan ezt a modellt is alapjaiban átírta. A második világháború után a fő rendezőelve a demokrácia és diktatúra kettőssége lett. Ez a modell azonban elméleti tekintetben sokkal kevésbé homogén, mint bármelyik előző volt. Működéséhez ugyanis el kell fogadnunk legalább egy hallgatólagos előfeltevést. A demokráciát, mint a hatalomgyakorlás egyik lehetséges módját ugyanis kizárólag abban az esetben tekinthetjük államformának, ha egyenlőséget teszünk közte és az alkotmányos állam között. Ez az elméleti előfeltevés teszi lehetővé, hogy az ezen a módon felfogott demokrácián belül tovább tudjunk differenciálni (parlamentáris demokrácia, elnöki köztársaság stb.). Am, ha még ezt meg is tesszük, a valóságban létező államok némelyike így sem szorítható be a kategóriák rácsai közé. Így pl. a hajdani Szovjetuniót (de a mai Oroszország sem kisebb probléma), öndefiníciója szerint szocialista köztársaságnak kellene definiálnunk, amit viszont diktatórikus, sőt, oligarchikus vonásai aligha engedtek volna meg.

Természetesen a másik oldalon, a demokráciával azonosított alkotmányos állam ellenpólusán sem homogénebb elméleti szempontból a helyzet. Az a megoldás, hogy a demokratikus államok ellentettjének az autoritárius államberendezkedéseket tekintjük, csak látszólag nyújt segítséget, hiszen nyilvánvaló, hogy e tekintetben nemigen tehetünk egyenlőséget a hitleri, a sztálini, vagy éppen egy modern közép, vagy dél-amerikai államberendezkedés között. Úgy tűnik tehát, hogy az államok második világháború után létrejött sokfélesége, pillanatnyilag makacsul ellenáll mindenféle tipologizálási kísérletnek. A „modern állam” kategóriáját legjobb szándékunk ellenére sem tudjuk elméleti tartalommal megtölteni. Ha viszont erre nem vagyunk képesek, még mindig marad egy esélyünk. Szépen emlékezhetünk rá, mint a nyugati elmélet mára már patinássá kopott, talán kevésbé hasznos, de szemet gyönyörködtető relikviájában. Ebből viszont egyszersmind az is következik, hogy a „modern államról” alkotott képünk és a mindennapi életünkben megtapasztalt állam működése között szükségképpen szembevető különbségek vannak. Lehet, hogy éppen búcsúzóban vagyunk egy örökéletűnek hitt fogalomtól?

*